

„Nem ugy vagyone dolgunk mint a’ Sidoknak?”

Nemzettörténet egy kéziratós prédikációgyűjteményben*

A jezsuita rendtörténeti források 16–17. századi, magyarországi vonatkozású feljegyzései között több ízben is adatokat, utalásokat találhatunk egy bizonyos nagyszombati Káldi Mártonra (1568–1632). Ő az irodalomtörténeti kánonban valamelyest számon tartott Káldi György testvére, s a rá vonatkozó elszórt információk összegereblyezésével és rendszerezésével valamiféle életrajzot és pályaképet is rekonstruálhatunk. A felkutatható töredékek alapján egy tanárként, hitszónokként és előjáróként egyaránt sikeres (és persze mobilis) rendtag képe és fordultatos életútja rajzolódik ki. Két kéziratós prédikációs kötetéről tudunk, közülük az egyiket Budapesten az Egyetemi Könyvtárban,¹ a másikat a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzik.² Ezek a téma, és részben a szövegszervezés tekintetében figyelemre méltó eltéréseket mutatnak ahhoz képest, amihez a 17. századi jezsuita prédikáció kapcsán hozzá vagyunk szokva: a szövegekben a műfaji kritériumokhoz mérten igencsak erőteljes a polemikus irányultság, ugyanakkor a szerző a traktátusok módszerességével járja körül témáit, áttetsző struktúrával teszi követhetővé az alkalmazott gondolatmeneteket és tematikus egységeket.

A közelmúltban hírt adtam a kéziratok létezéséről, akkori rövid közleményemben bőséges idézetanyag felhasználásával, a szövegek néhány általános jellegzetességének megemlítésével leírtam e manuscriptumokat, és kísérletet tettem néhány filológiai kérdés tisztázására, illetőleg felvázoltam egy sematikus életrajzot. Felillantottam a további kutatás előtt rejlő perspektívákat is.³ Jelen írásban az egyre izgalmasabbá váló

* A tanulmány a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K 101840 sz. pályázata keretében készült.

¹ *Az Evangeliomoknak mellyeket vasarnapokon, es egyeb ünnepeken esztendő által oluasni es praedikallani szoktanak magyarazattya. Harmadik reszenek masodik resze. Mely magaba foglallya a’ szentekről ualo euang[eliom]okat es prae[dikáció]kat. Mellyeknek, es azok reszeinek szamat, a’ következendő folianso[n] talalod meg. Irattatot Jesuitak rendiből ualo Nagyszombati Kaldi Marton által. Jelzete: A 159.* (A továbbiakban KÁLDI, *De sanctis* jelzéssel hivatkozom a kötetre.) A kötet elején az 1. lapon a lapszélen tudósít a munka elkezdéséről: eszerint 1623. október 25-én látott hozzá az íráshoz a Szepességben; a végén pedig, az 1261–1262. lapokon a munka befejezésének helyéről, idejéről és körülményeiről nyújtott rövid tájékoztatás olvasható: eszerint 1626. április 2-án fejezte be ezt a részt Thurzó Kristóf özvegye, Erdődi Zsuzsanna szepességi birtokán.

² *Az Evangeliomoknak mellyeket vasarnapokon es egyeb Ünnepeken esztendő által oluasni es praedikallani szoktanak magyarazattyanak, Masodik resze. Mely magaba foglallya Pünkösdtül fogua, Aduentig valo vasarnapi Euangeliomokat / Az Euangeliomoknak, praedikatioknak, es azok reszeinek szamat, a’ következendő folianson talalod meg. / Irattatot Jesuitak rendin ualo Nagyszombathj Kaldi Marton által. Anno Domini MDCXXIII id est 1623. Jelzete: R I. 123.* (A továbbiakban KÁLDI, *De tempore* jelzéssel hivatkozom a kötetre.)

³ GÁBOR Csilla, *Jezsuita családtagok: nagyszombati Káldi Márton és György = Eruditio, virtus et constantia:*

kutatásnak egyetlen szeletéről szeretnék szót ejteni, alaposabban végiggondolva azt, amiről korábban csak futólagos említést tettem: a magyar történelemre és közelmúlt-ra vonatkozó teológiai és erkölcsstani reflexiókat vizsgálom meg.

Zsidók és magyarok – párhuzamos bűnök, párhuzamos sorsok

A zsidó–magyar sorspárhuzam témáját a protestantizmuskutatás hosszú idő óta markáns identitásépítő tényezőként értékeli, ám a 17. század első harmada katolikus, közelebbről jezsuita prédikációs gyakorlatának vizsgálatában olyannyira szokatlan (mivel-hogy viszonylag ritka az előfordulása), hogy az eddigi szakirodalom jószerével csak tagadó mondatokban nyilatkozott róla, ha egyáltalán szóba hozta. A téma, mint tudjuk, véletlenszerű középkori felbukkanások után Farkas András énekfolyamával és Károlyi Gáspár *Két könyvével* kezdődően vált a magyar protestáns történelemteológiai gondolkodás meghatározó modelljévé, amely az apokaliptikus várakozások mellett a történelmi bűnök és történelmi büntetések egymásra következősége mentén mondja el és értelmezi a magyar históriát, ugyanakkor a magyart éppen úgy Isten választott népének tetelezi, mint a zsidót.⁴ Katolikus vonatkozásban a kutatás a történelemteológia kérdéskörét a Magyarország mint Mária országa (*Regnum Marianum*) toposzának vizsgálata során szokta elemezni, olyanként, ami a protestáns történelemszemléleti narratíva ellenében fogalmaz meg katolikus alternatívát, visszájára fordítja annak érveit,⁵ kidolgoz egy sajátos katolikus közösségi énképet, és ehhez a történelmi legitimitás argumentumait a szentistváni országfelajánlás gesztusának értelmezéséből meríti.

A bűn–büntetés–megtérés modelljére felépített történelmi reflexió azonban – bizonyára középkori beágyazottságával is magyarázhatóan – nem kizárólagosan protestáns sajátosság, a katolikus gondolkodásban is folyamatosan jelen van a máriás értelmezések mellett, sokszor azokkal összekapcsolódva. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, elegendő itt Pázmány Péter Magyarai Istvánnak adott *Feleletét* említenünk 1603-ból⁶ (ami, igaz, protestáns kihívásra válaszol, és nem említi a sorspárhuzamot), vagy a kevésbé közismert példák között Vásárhelyi Gergelyre utalnunk, aki

Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, szerk. IMRE Mihály et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 95–102.

⁴ Részletek és további irodalom: ÖZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991; GYŐRI L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECZKI Lajos, Debrecen, Református Nagykönyvtár, 2000, 29–50.

⁵ TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa = T. G., K. É., Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2002, 11–54.

⁶ PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyarai István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére*, s. a. r. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2000.

Kempis-fordításának ajánlásában arról panaszkodik, hogy Isten sok értékkel megajándékozta a magyarokat, ám ők nem tudnak helyesen élni kiváltságos helyzetükkel, bűnt bűnre halmoznak.⁷

Káldi Márton prédikációs köteteiben több alkalommal is részletes elemzés tárgyává lesz a magyarság katasztrofális helyzete és a dicső múlthoz képest a mai romlás okainak keresése. A gyulafehérvári kéziratban kiemelt helyen, a Szentháromság vasárnapja után X. vasárnapi második beszédben kerül elő a téma egy globális történelmi tabló formájában;⁸ azután Erdélyre vonatkoztatva a Szentháromság vasárnapja után XII. vasárnapi második beszédben;⁹ a budapesti manuscriptumban pedig a Szent István első vértanú napi első beszédben (az itt olvasható, Erdély sorsát taglaló szöveg részben megegyezik a gyulafehérvárral),¹⁰ továbbá az ugyanerre a napra szóló harmadikban.¹¹ Minden alkalommal a zsidóság történetével párhuzamba állítva taglalja a kérdést. A magyar történelem közismert vagy érdekességszámba menő eseményei – biblikus analógiákkal szemléltetve vagy nemzetközi összefüggésekbe állítva, polemikusan vagy jelen–múlt szembeállításal – vissza-visszatérő témák, főként a *De sanctis* kötet magyar szentek ünnepére szóló beszédeiben, de többször másutt is. Külön figyelmet érdemelnek a régióra, szűkebb pátriá(k)ra vonatkozó információk, olykor az érintettségből fakadó helyzetértékelések.

Az első érintendő szövegrész környezete a Lukács-evangélium 19. fejezete (41–44. versek), amely szerint Jézus megsiratja Jeruzsálemet és megjövendöli a reá váró pusztulást. A magyarázat szerint e mostani sírás oka,¹² hogy Krisztus módfelett kívánta a zsidó nép, közelebből Jeruzsálem lakóinak üdvösségét, amelynek az lett volna a feltétele, hogy az „annyi sok io tetemenyiu el megaiandekoztatot uarasnak polgari, ötet igaz Istennek, természet szerint ualo uroknak, es az ő lelkeknek töruey szerint ualo matkaianak esmernék, ki elöl bocsyatuán sok szent aiandekit, az után személye szerintis hozzaio ment, hogy a' földiekből mennyeieket alkotna, es örök dücsöséggel es örömmel betöltené”; de ugyanekkor amiatt is sírva fakadt, mert látta, hogy „a' uárasokba töb bűnök cseylekedtetnek, es a' karhozatra töb ueszedelmek talaltatnak,

⁷ VÁSÁRHELYI Gergely, *Christus Iesus követéséről való könyvek*, Kolozsvár, [typ. Heltai], 1622, 4r–5v (RMNy 1271): „Az nagy Isten [...] oly szep es böczületes elmének gyorsaságával, es értelmének világosságával, meg áldotta volna a' Magyar nemzetet, ha meg tudná böczülni, es tisztelni, hogy sok hires tudomanj nemzeteknek czudájara lehetne: [...] Illjen io, dicsiretes, es Istennek kedves ajandekit, éktelen testi szabadsagra fordítottuk, minden nemzetet istentelenséggel, kegyetlenséggel, meg fertesztetvén feljül halattunk mostani világban.”

⁸ KÁLDI, *De tempore*, 333–334.

⁹ *Uo.*, 378–379.

¹⁰ KÁLDI, *De sanctis*, 93–95, ill. KÁLDI, *De tempore*, 382–383.

¹¹ KÁLDI, *De sanctis*, 116–117.

¹² Mert, így a Szentháromság vasárnapja után X. vasárnapi második prédikáció itt nem részletezhető érvelése, Jézus négy alkalommal sírt az evangéliumok híradása szerint: születésekor, Lázár feltámasztásakor, továbbá a mai evangéliumban, valamint a keresztfán, a szabad akaratából felvett gyötorem miatt. KÁLDI, *De tempore*, 331–332.

ugymint hamis keresmények, korcsyomak, torkosság, keuely es bünre ingerlő öltözetek, heuolkodas, paráznaság, hamis iteletek, uerontasok, es effelek, mellyekért illik hogy siriunk es az Istent engeszteljük”.¹³ Az érvelés tehát, amint az Káldi Márton prédikációs építkezésére annyira jellemző, itt is kétirányú: van egy hitbéli-hittani meg egy morális vonatkozása. Az első Krisztus istenségének, messiási küldetésének fel- és elismerésére, a másik az Isten törvényei szerinti élet követelményeire vonatkozik.

A perikópában csak általánosságok formájában (ellenséges ostrom, eltiportatás) előrevetített romlást azután Josephus Flavius műve, *A zsidó háború* VI. könyve, valamint az Eusebius által ránk hagyományozott Hegeszipposz¹⁴ pusztulásleírásainak idézésével részletezi (benne a jól ismert éhínség-passzussal, miszerint „egy Maria neuü fő nemes aszony az önnön maga edes magzattyat megfözte es megötte uolt”¹⁵), és annak tulajdonítja, hogy a zsidó nép „meg nem esmerte, meguetette a Christust, es megölte”.¹⁶ A „Sidó József”¹⁷ által leírt romlás tehát eszerint nem más, mint Jézus szavainak beteljesedése. Jeruzsálem ostromának és pusztulásának elbeszélését az Ács Pál által „voltaképpen Josephus Flavius-adaptáció”-nak¹⁸ nevezett, pünkösd után IX. vasárnapi Pázmány-prédikáció szintén mint a Jézus által előre megjövendölt dolgok beteljesedését idézi részletesen, s Jeruzsálem vesztét az ő beszéde is azzal magyarázza, hogy a választott nép nem ismerte fel és nem fogadta el Jézus Krisztust mint Istent és üdvözítőt. Alkalmazásként pedig egyetlen mondattal vonatkoztatja a korábbiakat a magyarokra, ennek lényege: „a mí édes hazánk szeb és job része rabságra jutott”, illetőleg: „ha a sidók vétkeiket követed, a sidók romlását szenveded.”¹⁹ A korábbi – Borzsák István, Bitskey István által elvégzett – kutatásokból jól tudjuk, hogy ennek az interpretációnak nagy hagyományai vannak Bornemisza Pétertől Pázmányon át Zrínyiig,²⁰ persze „Pázmány allegorikus helyzetértékelése szöges ellentéte a wittenbergi protestáns történetiszemléletnek.”²¹

¹³ Uo., 329.

¹⁴ Hegeszipposz (110 k. – 180) kora keresztény krónikáiró, művei nem maradtak fenn. Munkásságáról Eusebiustól tudunk, ő az, aki néhány szövegrészletét is megörökítette. A mai klasszika-filológia a zsidó Ióséph(os) elgörögösített alakjának tekinti, eszerint az ő műveit is Josephus Flaviusnak kell tulajdonítanunk (vö. BORZSÁK István, *Az antikvitás 16. századi képe*, Bp., Akadémiai, 1960, 196).

¹⁵ KÁLDI, *De tempore*, 331. *A zsidó háború* VI,3 részletesen leírja a jelenetet és körülményeit.

¹⁶ KÁLDI, *De tempore*, 332.

¹⁷ Vö. PÁZMÁNY Péter prédikációját: *Jerusalemnek és a sidó nemzetnek utolsó romlásáról* = PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, VII, *A Római Anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangeliomokról, predikációk*, (Második rész), s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1905, 295.

¹⁸ ÁCS Pál, *Jeruzsálem pusztulása: Pázmány és Josephus Flavius* = Á. P., „Az idő ósága”: *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2001, 235.

¹⁹ PÁZMÁNY, *Jerusalemnek...*, i. m., 305.

²⁰ BORZSÁK, i. m., 183–200; BITSKEY István, *Pázmány és Zrínyi* = R. *Várkonyi Ágnes-emlékkönyv*, szerk. TUSOR Péter, Bp., ELTE BTK, 1998, 320–332; ÁCS, i. m., 237, további irodalommal.

²¹ ÁCS, i. m., 238.

Káldi Márton a Szentháromság vasárnapja után X. vasárnapi második prédikációjának harmadik részében²² egy viszonylag rövid történeti felvezetés után következik a voltaképpeni párhuzam, amely a jól ismert képletet hasznosítja: e szerint a pogányságban élő, elvetett magyarokat (is), akárcsak a zsidókat, kiválasztotta és módfelett minden jóval elhalmozta az Isten, pedig – és itt visszaköszön a szintén tradicionálisan negatív őshaza-kép is – eredetileg a tatároknál is alávalóbbak voltak. A magyarok azonban, akárcsak hajdan a zsidók, elfordultak a jámbor szent elődök, István, László, Mátyás király örökségétől: elszakadtak Krisztustól, főként Erdélyben, ahol egyenesen tagadni kezdték az ő istenségét. Nyilvánvaló, hogy ez az utalás az antitrinitáriusokra vonatkozik: Káldi Mártonnak erdélyi éve során volt/lehetett alkalma a velük való konfrontációra (erre később majd visszatérünk). A katolikus hit igaz voltát itt a Pázmány-szövegekből is ismerős történelmi érvekkel erősíti: amikor a magyaroknak jól ment sora, olyan királyok uralma alatt éltek, akik hírből sem hallottak az újítók tanairól. Ha pedig a bűn ugyanaz, mint hajdan a zsidóké, a büntetés sem lehet más: olyan csapások következtek reánk, amilyenek a zsidókra; az isteni büntetés eszköze, vesszeje ezúttal a török és a tatár. A konkrétumok pedig: háború, éhínség, rabságba hurcolt magyarok, jancsárrá nevelt magyar gyermekek, elveszett városok, várak, végvárak, amelyeket a jól bejáratott *ubi sunt* formula segítségével sorakoztat fel szép módos renddel.²³ A gondolatfutam kiutat nem mutat, hiszen az sejlik ki belőle, hogy a megtérésnek egyelőre nyomát sem látni, és a helyzetet a magyarok közötti, a szomszéd országokat álmélkodásra késztető széthúzás csak tovább rontja. A következtetés pedig, a felelősséget a hitújítókra hárító szentencia önmagáért beszél: „Mitsoda nyaualyát es Isten ostorát gondolhatnok, melybe io modon reszünk nem uolna? Ezeket ha iol meg-gondolnok, könnyen megesmerhetnök hol uagyon az igaz hit, es hol a teuelyges.”²⁴

Másutt (a Szentháromság vasárnapja után XII. vasárnapi 2. beszédben) egyenesen a kolozsváriakat szólítja meg, rájuk vonatkoztatva a Szent Pál levelében olvasható próféciát,²⁵ amely arra figyelmeztet, hogy lesz idő, amikor a helyes tanítást elutasítják hallgatóik: „O Colosuariak, Colosuariak, miért nem nittyátok fel egyszer szemetek? meddig engedtek efféle hitetőknek? hogy nem uezítek eszetekbe magatokat? miért nem esmeritek meg, hogy az Istennek sulyos keze uagyon raitatok? Nem elég sokáig uarté a io Isten benneteket? nem elég sok fő emberek által praedikáltatta, es hirdetteé az igazságot tinektek? de ti az igaz tanitokat baluanyozoknak, es hitetőknek tartottátok, a farkasokat penig es az hitetöket püspökeknek, es pasztoroknak mondottátok.”²⁶

²² KÁLDI, *De tempore*, 333–334.

²³ „Hol uagyon a' kiralyi uaros Buda! pogany kezbe. Hol uagyon a' kiralyok temető hele Szekes Feieruar? pogany kezbe. Hol uagyon a' mi fő papunknak lako hele Esztergam? pogany kezbe. Hol uadnak Sziget, Eger, Kanisa, es sok egyeb szep uarak es uarosok? pogany kezbe.” *Uo.*, 333.

²⁴ *Uo.*

²⁵ 2Tim 4, 3: „Mert jön idő, amikor az egészséges tanítást nem hallgatják szívesen, hanem saját ízlésük szerint szereznek maguknak tanítókat, hogy fülüket csiklandoztassák.”

²⁶ KÁLDI, *De tempore*, 382.

A Szent István első vértanú napjára szóló prédikációnak a magyarság múltját és jelenét értékelő része a karácsonyi ünnepkörhöz és a perikópához kapcsolódva, retorikailag is bravúrosan szervezett történetteológiai építményt prezentál. A napi evangéliumi szakasz Mt 23, 34, a kézirat szövege szerint: „Ime en küldök tihozzatok Prophetakat”,²⁷ a jelenet pedig Jézus szemrehányó és fenyegető beszéde a képmutató farizeusok ellen, akik a hozzájuk küldetett prófétákat, bölcseket és írástudókat üldözik, akár meg is ölik, ennek következménye pedig: „Imé pusztán hagyatik néktek a ti házatok” (Mt 23, 38). A prédikáció prologusa rövid liturgia- és hagyománytörténeti tájékoztatás arról, hogy mit keres az első vértanú ünnepe rögtön karácsony után: „ma talaltat meg teste, mely megtalalásból kiuatlképpen ualo öröme tamadot menyországba, mintha a' mai napo[n] ment uolna oda.” A test megtalálását pedig, így a folytatás, csodás események (a hagiográfia egymással is összekombinált toposzai) kísérték: „a többi közöt az ő temetésének heléből oly gyönyörűseges szag iöt ki, hogy hetuen embert gyogyított meg külömb külömb féle nyaualyakból”. A nap szentje ezzel meg is szűnik téma lenni, a következő mondat gyors témaváltást jelez: „De tériünk az Euangeliumra.”²⁸

A történelemteológiai eszme-futtatás ezután kezdődik, a perikópa általános applikációjaként. Eszerint Isten ősidők óta saját ellenségeinek keze által bünteti meg a bűnös nemzeteket és tartományokat vétkeik miatt, ez történt a környező országokban is: „Szemünk elöt vagyon Görög ország, Racz ország, Moldua, Havasalfölde töb országokkal, kik a' Törökök rabsagaba nyögnek, es senki raitok nem könyörül.”²⁹ Utána új bekezdésben tér rá „a' mi nyomorult, megromlot, es nagyob részere pogany rabsagra adatot” országunkra, közelebről Erdélyre (93.), sorolva a közelmúltban felhalmozódott bűnlajstromot, az igaz hittől eltévelyedettek gaztetteit. A konkrétumok a történetírásban és történettudományi munkákban is visszakereshetőek: ezek a középkori egyházi vagyon szekularizációja, a katolikus papok és szerzetesek elűzése és vérük kiontása, a püspöki intézmény felszámolása, „az egy Csikon kívül” (93.) a kolostorok, káptalanok felszámolása, a templomok protestáns kézre kerülése.³⁰ A felsorolást egy összegző mondat szakítja meg („Nem külömben cselekedtenek az Istennek szolgainak az Erdeliek, mint a' Sidok”, 93.), majd továbblép a régióban, „Erdelytöl fogva a' Tiszaig” (93.), megismételve a *hol vagyon, hol vannak* típusú kérdéseket („hol vadnak a' püspökségek? hol a Captalanok? hol az egyhazi szolgak?”, 93.). Összefoglaló válasza hasonlít az iméntihez: „mind a' tevelygök kezebe, a' szakadarok torkaba, a' caluinistaknal vadnak az egyhazi ioszagok, mindenünnet kiüzték es kergették az Istennek szolgait” (93.). Az ismétlés variációkkal a „Tiszan innét” meggyilkolt papokra,

²⁷ KÁLDI, *De sanctis*, 91. (A kézirat eltéveszti a locust, Mt 24-ként jelöli.)

²⁸ Mindhárom hivatkozás: *uo*.

²⁹ KÁLDI, *De sanctis*, 93. A továbbiakban a szövegrészlet elemzése során az idézetek után zárójelben adom meg a lapszámokat.

³⁰ Az 1556–1607 közötti helyzetre vonatkozó összefoglalás további primér és szekundér irodalommal: FERENCZI Sándor, *Sacerdotes Transylvanici: Az erdélyi egyházmegye papjai – történeti áttekintés*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2012, 93–96.

jezsuitákra (nem mondja pontosan, de itt akár a kassai vértanúk 1619-es tragédiájára is utalhat), a tőlük le- és elfoglalt templomokra, egyházi javadalmakra hivatkozik, hogy aztán egész Magyarországra vonatkozóan összegezzon ismét: „Egész Magyarorszagba mit cselekedtenek kevesbet az Istennek szolgálual a' Sidoknak?” (93.)

A továbbiakban a közép- és kora újkori antijudaizmus legfőbb argumentumát építi le, illetve terjeszti ki saját nemzettársaira, biblikus hivatkozással: a magyarok semmivel sem követtek el kisebb bűnöket, mint valaha a Krisztust megfeszítő zsidók, valójában újra keresztre feszítették az Üdvözítőt.³¹ És következik a Krisztus megfeszítésével egyenértékű, immár nem anyagi természetű sérelmeket felpanaszoló, hanem teológiai jellegű gonosztettek sora: Jézus istenségének tagadása, az Oltáriszentség meggyalázása, a bálványimádás rágalma a katolikusok ellen. Az enumerációt természetesen ezúttal is a következtetés zárja, hogy aztán logikus következménynek mutathassa a pogányok és keresztények által egyaránt előidézett romlást,³² s feltehesse a válasszal felérő retorikus kérdést: „Nem szemlatomas Isten ostorae ez? Nem ugy vagyone dolgunk mint a' Sidoknak?” (94.)

Az csak természetes, hogy amikor a magyarságra zúdult büntetést egy jezsuita hit-szónok értelmezi, akkor azokra a romlást előidéző bűnökre (is) gondol, amelyeket a saját felekezetének sérelmére követtek el a más hiten levők. A jezsuitáknak Kolozsvárról 1603. június 9-én történt kiűzetéséről Balázs Mihály tollából nemrégén részletes, Szamosközy és Giovanni Argenti közléseit elemző tanulmány látott napvilágot.³³ Káldi Márton prédikációjából nem tudunk meg újabb részleteket erről, pedig, ha visszanezünk az életrajzát, láthatjuk, hogy ebben az időben ő Erdélyben működött, sőt 1603. pünkösdi napján csodásan életben maradt, és visszatért Kolozsvárra;³⁴ megjelöli őt az az 1618-as gúnyrajz is, amely a jezsuiták elkergetéséről készült.³⁵ Azt a megjegyzését azonban, amely szerint a tévelygők Krisztus papjait, szolgálait nagy tiszteletlenséggel illették, jószágaiktól megfosztották, továbbá az a passzus, amely az Oltáriszentség meggyalázását beszéli el, erre az 1603-as eseményre való visszautalásnak tűnik.

A szöveg folytatása szinte szó szerint megegyezik a Szentháromság vasárnapja után XII. vasárnap második beszéd kolozsváriakat megszólító, az ő vakságukat felpanaszoló,

³¹ „Talan aual halladtak meg a' Sidok a' Magyarokot, hogy amazok a' Christust felfeszítették, es nem csak szolgálba, hanem tulajdon személyeibeis megbantottak? Nem vélem, mert az ő szantalan bűnökkel es hamissagokkal a' mennyire raitok allot, ugyanon felfeszítették a' Christust magoknak, a' mint szent Pal panaszkodik az ő ideieböli nemely gonosz keresztények felül.” (93–94.) A hivatkozott locus Zsid 6, 6 (a kéziratban tévesen 6, 8): a rossz keresztény, „ha rajta áll, újra keresztre feszíti az Isten Fiát, és csúfot úz belöle.”

³² „O nagy karomlas! o iszonyu nagy bün! nem csoda azert hogy az igaz Isten megverte nemzetünket, és édes hazának szeb es nagyob reszet a' poganyoknak adta. Söt még azoknak kezek által némely erős hazakat, kik a' Christus szolgálait üzik, vagiak, kergetik, mint nem régen Lippat töb szép varakkal, es Vaczot.” (94.)

³³ BALÁZS Mihály, 1603. június 9. = B. M., *Felekezeti és fikció*, Bp., Balassi, 2006, 119–132.

³⁴ Vö. *Jezsuita okmánytár*, I/1, *Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*, szerk. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 1995, 354: „Ego miraculo conservatus veni Claudiopolim in die Pentecostes.”

³⁵ Reprodukcióját lásd a SZAMOSKÖZY István, *Erdély története*, Bp., Magyar Helikon, 1977, 328–330. közötti betétlapján.

és az amiatti rémségeket részletező leírással.³⁶ Az indító jelenet ezúttal is a Jeruzsálem pusztulásakor kitört éhínség, erről azonban egyetlen mondat beszél („Hierusalembe egy aszszony embert olvasunk, a’ ki fiat az ehseg mia megedte”, 94.), utána az erdélyi éhínség részletezése következik: szemtanúkra hivatkozva mesél a tulajdon hűgát agyonverő és annak testét disznóhús gyanánt árusító enyedi lakosról, a halott anyja testén a kutyákkal osztozó fiúról, és saját tapasztalatként számol be a dögöket pecsenye gyanánt szétkapkodó kolozsvári emberekről, járványról, drágaságról, erőszakról,³⁷ hogy aztán az el nem beszélt szörnyűségekre is tegyen egy utalást: „Leheteké ezeknél iszonyub büntetések, hogy még a vitézeknek, mind poganyoknak, s-mind keresztyeneknek sok dulasokrol, fosztaokrol, égetesekrol, pusztitasokrol ne szollyak?” (95.)

Az iménti leírások több eleme megtalálható Josephus művében, ilyenként akár irodalmi átvételre is gondolhatnánk. De szövegpárhuzamokat máshonnan is fel tudunk deríteni. Szamosközy István, akinek van gondja arra, hogy az általa leírt események hátterét, politikai és stratégiai összefüggéseit is rögzítse, a fentihez hasonló éhínségről számol be Székely Mózes gyulafehérvári és kolozsvári bevonulásának elbeszélésekor: arról, hogy élelmiszerhiányban szenvednek a piacok, felszökik az élelem ára, ehető ételként fogyasztják a kutya- és macskahúst, járvány fenyeget.³⁸ És hírt ad egy Szeben környéki vlah asszonyról is, aki „rövid időközökben egymás után hat gyermeket – köztük egy rokon leánykát is lopott el gyalázatos módon, megölte őket, és éhségét, melynél nincs rettenetesebb, ezzel a szörnyűséges étellel űzte el.”³⁹ A folytatásban beszél az ügy kivizsgálásáról is: az emberhúst fogyasztó asszony teste elviselhetetlen bűzt áraszt, a bírák halálra ítélik és hóhérkézre adják; az asszony testét felnégyelik, a darabokat pedig a városfalakon kívül karóra tűzik. Ezen felül egy másik asszonyról is hírt ad, aki az „éhen halt vagy az ő keze által veszett fia holttestét, nehogy kárba menjen, maga falta fel: tulajdon testével lakatta jól testét.”⁴⁰ Végül azzal zárja le a témát, hogy a 17. század első éveiben a hasonló szörnyűségeknél se szeri, se száma: „Nem egykönnyen lehetne elmondani, mennyi csapással sújtotta ez alatt a három esztendő alatt az egész

³⁶ A hivatkozott részlet: KÁLDI, *De tempore*, 382–383.

³⁷ „Erdelybe Enyeden az történt, hogy egy ember maga hugat agyon verte, es elroboluan az Enyedi piaczon diszno hus gyanant arulta, hogy kenyeret vehetne maganak, a’ mint nekem Veres David Batori Sigmondnak Hopmestere beszelle, ki törvényébe űlt a’ gyilkosnak, es a’ többivel neggyé vagásra itelte. Egy meg holt aszony embert maga fia szaggatta es edte egy felöl, mas felöl az ebek, mely dolgot Sarmasagj Sigmond, fő nemes ember, szemével latot, midön Tordarol maga varaba, Gerendbe ment. A Colosvari uczakon szemem lattara a’ dögöket pecsenye gyanant kapdostak, es edededen [sic!] meg ödtek. Az eb hus so es kenyer nélkül, fatzan es fogoly madar helet volt, egy Colosvari köből lisztet szaz forinton adtak: a’ franczu meg a’ Ciganyokonis el-hatalmazot, ugy annyera, hogy a nagy templum elöt a’ piaczon a’ ganéba ordítottanak: a’ Monostori templumba Colosvar mellet a’ futot leanzokak es aszony embereket azok ferteztettek meg, a’ kik öröknek es otalmazoknak adattanak: az hazas aszony embereket Fenesen a’ Tatarok ferieknek lattara, masut a’ szüzeket a’ keresztyenek edes annyoknak lattokra” (94–95.).

³⁸ SZAMOSKÖZY, *i. m.*, 327–328.

³⁹ *Uo.*, 329.

⁴⁰ *Uo.*

országot a háború, az éhínség és a járvány, ez a három nyavalya, melyet az emberi nem pusztítására a tatár őrjöngés zúdított erre a világra.”⁴¹

A prédikáció ezután polemikusra vált, felelvén a protestáns vádakra, amelyek szerint „az elő szamlalt csapasok” (95.) nem a katolikusokat protestáns részről ért sérelmek miatt, hanem éppen fordítva, a katolikusok bálványozása okán érték volna a magyarokat: „De ez csak szofia beszéd, heaba valo mentség” (95.), érve pedig bibliai: „Christus Vrunkatis hitetőnek mondottak a' Sidok Pilatus előtt, de hazudtanak” (95.). A prédikáció ettől kezdve a katolikus hit és egyház melletti apológia (az ennek alátámasztására felsorakoztatott érvrendszer bemutatásától ezúttal eltekintünk), zárása pedig egyetlen mondatban megismétli a beszéd tételeit, és megteremti közöttük a kapcsolatot: „Mind ezekből uilagoson meg tetzik, hogy a' Romai Anyaszentegyhaz igaz, es hamissan üldözök annak tanitoit es köuetöit a' mas hitü emberek; mely dolgoért meltan ostoroztatik hazank” (102.).

A magyarságot ért csapások okait azonban nem csupán a más hiten levők között keresi. Reflexiójában megjelenik egy önkritikus szólam is, például az ugyanerre a napra szóló harmadik, a hála és a hálátlanság témájáról szóló prédikációban, ahol az ellenszseretet apropóján kerül elő. A beszéd elején arról értekeznek – ezúttal is az evangéliumi perikópából, a Jeruzsálemet megsirató Jézus evangéliumi jelenetéből kiindulva –, hogy Krisztus szeretetből sírt, látva népének engedetlenségét, és tudva, hogy ez az engedetlenség a nép vesztét fogja okozni. A nap szentjéről, István első vértanúról ezúttal is egyetlen mondatnyi mondanivalója van, amellyel a liturgikus kontextust is megmutatja: hogy tökéletesen követte Krisztust a szeretet útján.⁴²

A történelemteológiai eszme-futtatást a zsidó nép hálátlanságának felemlégetése indítja el a beszéd második részében, ahol arról értekeznek, hogy a választott nép nem vette jónéven és nem becsülte meg Krisztus szeretetét, sőt saját történelmének tragikus fordulataiból sem tanult, ezért méltán bűnhődött – a perikópában megővendöltek szerint – Jeruzsálem pusztulása által. A szöveg nem kíméletesebb a magyarok iránt sem: „hazzankis szinte oly nagy szeretetet mutatot, mint a' Sidokhoz, mellyert oly halaadatlanok uoltunk mint a' Sidok, meltan szenuedgyük azokat, a' miket a' Sidok, hazanknak pusztulasat, rablasat, egetéset, poganyoktol elfoglalasat” (116.). Az első helyen felemlégetett bűn pedig, amelyet a zsidókéval egyenlő súlyúnak minősít, a gyilkossággal egyenértékűnek tekintett engedetlenség: Krisztus prófétáinak és apostolainak „tisztessegeket es böcsületeket megöltük, a' mennyire raitunk allot, ha testeket meg nem öltükis” (116.), ami abból áll, hogy „a' szenteknek, söt szentek uranakis, sem tanaczaual, sem tanitasauual nem gondolunk, es oly igen nem fogadgyuk szouokat, mintha leg alab ualo személyeknek tartanak őket”, pedig – így a folytatás – „[h]any helen kérnek ezek bennünket, ugyan sirassalis, hogy az ünnepe-

⁴¹ Uo., 330.

⁴² KÁLDI, *De sanctis*, 112: „Tökéletessen követte ötet a' szeretetben a' mai első Martyris Szent Istuan, mely dolgoért meltan üdli az Anyaszentegyhaz ünnepet menten karatson napia uta[n].”

ket megszenteljük, es azokon, békét hagyuan a' uilagi szorgalmatossagnak, az Istennek szolgáljunk?" (116.) Ezután a közösségi bűnök listája következik, amelyet egyes szám első személyben ad elő, a lajstromban pedig alig-alig szerepelnek a „tévelygők” viselt dolgai: a *vituperatio* hangsúlya a hitélet katolikusok általi elhanyagolására kerül (gyónás, áldozás, ünnepek, közöttük a szentekéi méltó megünneplése), s ezekhez képest a nemzet felekezethez nem kötődő „kedvenc főbűnei” (amilyen a *pörlődés* és *patvarkodás*, de akár a *kufárkodás* is) háttérben maradnak. (116–117.)

Kitekintő: magyar szentek történeti és homiletikai összefüggésben

Fontos tanulságokkal szolgálhat témánk szempontjából rápillantanunk a magyarországi szentek élettörténeteinek értelmezési perspektíváira. A továbbiakban ezért egy futó pillantást vetünk az Árpád-házi szentek prédikációira – történetológiai szempontból.

A Szent Imre napjára írt első beszéd⁴³ az Énekek énekéből⁴⁴ vett hasonlaltal indít, miszerint a Krisztus-jegyes Egyház olyan, mint egy kert; majd e metafora az életállapotok mentén kategorizáló közismert tipológiával összerakva és a magyarságra vonatkoztatva adja meg a magyar szentekről szóló beszédek hagiográfiai keretét: „Szep nemes szüzet teremtet Magyarorszagnak kerte, Szent Margitot, es Szent Imrét, kinek ma ünnepet üdöllük, erüs martyrokot, ugymint szent Gerardot es egyebeket szent Istuan kiraly halala után a' poganyok üdözesebe, böcsületes özuegyeket, ugymint szent Ersebetet, tekintetes hazasokat, ugymint szent Istuan kiralyt.” (1125–1126.) Az összefoglalás végéről nem maradhat el a tanulság levonása: „nyilua uagyon a' miért Istennek örökke ualo halat adgyunk, hogy a' mi nemzetünket ily sok szent személyekkel tisztelte.” (1126.) De elmaradhatatlan az intelem is: „meglássuk atyamfiai, hogy el ne faiullyunk tölök, es azokat a' szep ioszagos cselekedeteket gyakorlyuk, mellyekkel ök uiragzottanak” (1126.); a folytatás pedig a szenttisztelet liturgikus keretét és funkcióját közli: „arra nézet az Anyaszentegyház, midön a' szent embereknek tisztességére ünnepeket rendelt, es azon igyekezet, hogy a' praedikatorok a' mi iambor eleinknek köuetésire felgyulaszszak a' keresztyeneket.” (1126.)

Maguk a szentek ünnepeire írt prédikációk, a korabeli gyakorlathoz híven egyébként, többnyire az erkölcstanítást helyezik előtérbe: egyesek a teológiai vagy morális tanítás hevében szinte nem is tesznek említést a nap szentjéről, legfeljebb a záró fohászba foglalnak bele egy, a közbenjárására irányuló kérést.⁴⁵ Ahol pedig nagyobb

⁴³ *Uo.*, 1125–1138.

⁴⁴ *Én* 4, 12: „Hortus conclusus soror mea, sponsa, hortus conclusus, fons signatus.” A kézirat magyar fordítása: „olyan uagy mint a' berekesztetet kert en hugom szerelmes iegyesen.” *Uo.*, 1125.

⁴⁵ A Szent György napi három beszéd például rendre a háborúságok hasznairól, a mártíromság mibenlétéről valamint a lelki vitézség kellékeiről szól: valamennyi téma kapcsolható persze Szent György alakjához, Káldi Márton azonban mindössze ennyivel jelzi e kapcsolatlehetőséget: „Ezekből böuen megerthették atyamfiai, minemünek kel a' keresztyen lelki uiteznek lenni, es Szent Geörgy felöl ugy gondolkodgyatok,

terjedelemben foglalkozik a szöveg a nap szentjével, ott rendszerint valamiféle erénykatalógus alapján hivatkozik történeti adatokra, közkeletű toposzokra vagy bibliai párhuzamokra; máskor viszont aktualizál, olykor (újra!) a romló jelennel állítja szembe a dicsőséges múltat. Így például a Szent István napjára való első beszéd⁴⁶ az államalapító király jellemvonásait rendbe szedve, hogy tudniillik igazmondó, tiszta, adakozó, szárnyaló gondolkodású, kegyes, ártatlanokat oltalmazó volt, kevés konkrétum vagy történeti adat felhasználásával, egy sematikus-statikus portrét vázol fel. Ehhez képest a második prédikáció a legendából ismert motívumok, történetek szisztematikus összegzése: van itt biblikus párhuzam („Szinte ugy uolt Geysanak es Szent Istuannak dolga, mint haidon Daudid kiralynak es Salamonnak [...] nem akarta az Isten, hogy ő epitsen templomot, hanem a' fia Salomon. És talam ugyan azon egy okért, mert mind Daudid, s-mind Geysa sok uért ontottanak, fiok penig csendesek, és bekesegesek uoltanak”⁴⁷); van elbeszélés arról, hogyan küldött neki kettős keresztet a pápa; van a Szent Márton püspök tisztességére történt kolostoralapításról, a szakállszaggyatással végződő alamizsnaosztásról, életében és halála után történt csodákról... Az anyag nagyjából a három középkori legendaváltozat tartalmán alapul, forrásmegjelölésként azonban nem ezeket, éppenséggel nem a hivatalos életrajznak számító Hartvik-legendát találjuk,⁴⁸ hanem Bonfini *Decasát* és Laskai Osvát *Biga salutisát*.

A Szent László napi beszédek is felmondják, persze egy prédikációs erénykatalógusba szervezve és biblikus-teológiai párhuzamokkal megtűzdelve, azt a cselekmény-, esemény- és csodaanyagot, amelyet a legendából és krónikákból ismerünk; így a Salamonnal való konfliktusban például (amelynek taglalása során még a pártütő Vid ispán tisztességes eltemetésének elbeszélése is helyet kap⁴⁹) „a' szent kiraly szent Daudid kiralyt kouette, ki Saultol, noha leanyat vedte uolt, halalra kerestetuen, soha nem akart harczolni uele, hanem budosot es budokot elotte, maga mind (1. Reg. 24.5.)⁵⁰ a' setét közikla hasadékába, s (1. Reg. 26.9.) mind midön az egész tabor alat, kezébe uolt, és elüthette uolna feiet.”⁵¹ Margón feltüntetett forrása itt is Bonfini.

hogy tellyességgel ilyen uolt: kit hogy miys kouethessünk, maga nyerie meg könyörgéseuel a' adakozo Istentől. Amen.” *Uo.*, 369.

⁴⁶ *Uo.*, 776–789.

⁴⁷ *Uo.*, 791–792.

⁴⁸ Pedig, mint tudjuk, a Hartvik-legenda még egy 17. századi hamisításnak is ihletője lett: modernizált szövege volt a híres-hírhedt Szilveszter-bulla alapja. Részletek: BENE SÁNDOR, *A Szilveszter-bulla nyomában = „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE SÁNDOR, Bp., Gondolat, 2006, 89–124.

⁴⁹ KÁLDI, *De sanctis*, 494.

⁵⁰ Káldi marginális lokuszjelzéseit zárójelben közlöm.

⁵¹ KÁLDI, *De sanctis*, 481.

Összefoglalás

Az elemzett beszédekben az Isten általi kiválasztottságnak az ajándékok és jótétemények révén megmutatkozó jelzése éppúgy benne van, mint a nép részéről a hitbeli tévelygésben és erkölcsi romlásban megnyilvánuló hálátlanság motívuma, benne a nemzeti önkritika és a felekezeti sérelmek sorjázása, valamint a minderre elkerülhetetlenül következő büntetés naturalisztikus részletességgel ecsetelt témája. Jól felismerhető a hit és vítétség alaperényként való összekapcsolása, jelen van a panasz és az *ubi sunt* formula. A nemzetsors széles körben alkalmazott toposzai, mint a *fertilitas Pannoniae, propugnaculum Christianitatis, querela Hungariae* vagy *Regnum Marianum*⁵² nem jelennek meg ugyan tételesen a szövegekben – egyedül a *flagellum Dei* motívumára lehet könnyedén ráismerni –, az azonban, hogy a közös tudásban s így Káldi Márton történelemteológiai eszmefuttatásában jelen vannak, figyelmes olvasás nyomán világosan kisejlik.⁵³

A zsidó és a magyar nemzet sorsának bevett fogalmaink szerint a protestáns történelemteológiához kapcsolt párhuzama ugyanakkor sajátos katolikus alakváltozatban jelenik meg itt. Azon kívül, hogy ószövetségi történeti analógiák mellett, olykor helyett Jeruzsálemnek a rómaiaktól elszenvedett, Josephus Flavius által leírt pusztulása lesz az előkép, a prédikációs korpuszra általában jellemző kéttagúság itt is visszaköszön: a tévelygések (vagyis a hitbeli összetevők) részletezése után következik az erkölcsi romlás sorjázása. Ugyanakkor a magyar szentek ünnepeire írt prédikációk – legalábbis azokban az esetekben, amikor központi témává lesznek –, amellet, hogy a közkeletű történeti ismereteket erkölcssteológiai rendszerbe szervezik és gyakorta regionális vonatkozású adalékokkal dúsítják, egyfajta hálás lelkiütként megjelenített nemzeti büszkeség kifejezői is.

CSILLA GÁBOR

The History of the Hungarian Nation in the Manuscript Preachings of Márton Káldi

The study focuses on the analysis of some texts in two manuscript volumes of preachings written by the Jesuit Márton Káldi in the first half of the 17th century. One volume is kept in the University Library Budapest, the other one in the Batthyaneum Library Gyulafehérvár (Alba Iulia, Romania). The texts contain a series of reflections connected to the the tragical contemporary events in the country (Hungary and Tran-

⁵² Összegzés további irodalommal: BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban* = B. I., *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 37–60.

⁵³ A legújabb kutatási eredmények egyébként azt mutatják, hogy az itt látottakhoz hasonló jelenségekkel ferences körökben is találkozhatunk, érdekes módon azonban ekkor is a kéziratosság szintjén: ezek tüzetesebb vizsgálata a jövő feladatai közé tartozik. Vö. SZELESTEI N. László, *Az erdélyi ferencesek Szent István-képe 17. századi prédikációkban* = „Hol vagy, István király?“, i. m., 271–279.

sylvania) compared to its glorious historical past, and this woeful historical situation is being explained with the sins committed by the members of the nation, being thus interpreted as a judgement on the sinful community. The reflections concerning the history and the recent past of the nation are based on a parallel drawn with the fate of the Jewish nation as it is indicated in the Bible.

According to this parallel, the Hungarian nation is presented as God's chosen people, which, just like the Jews, became ungrateful and errant; and their sins enumerated in this national self-critique are identified as heresy (i.e. the different branches of Protestantism, including wounds of denominational nature) and moral decay.